

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳՈՒՀԻՆԵՐԸ¹

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Հայ իրականության մեջ կինը հարգված ու մեծարված է եղել ինչպես նախաքրիստոնեական ժամանակներում, այնպես էլ հետայդու։ Հանրային վայրերում հայ կնոջ՝ փակ դեմքով ներկայանալու սովորությունը խորթ է եղել հայ իրականությանը։ Դա մահմեդական տիրապետության ժամանակաշրջանում մեր ժողովրդին պարտադրված երկվայթ էր, որի հետքերը, ցավոք, զգալի են անգամ մեր ժամանակներում։

Պատմության մեջ հայ կնոջ կերպարի ճիշտ գնահատման լավագույն ճանապարհներից մեկը երկրի բարձրագույն կին պետական գործիչների՝ թագուհիների մասին տեղեկությունների լուսաբանումն է։ Բարեբախտաբար, մեր երկրի պատմությունը պահպանել է հիշատակություններ թագուհիների մասին, որոնք, հեզաբարո տիկին լինելուց բացի, նաև իրենց երկրի բացառիկ տիրուհիներ էին, արքա-ամուսիններին նվիրյալ կանայք, անմնացորդ նվիրումով մայրեր, նույնիսկ՝ զարմանալի զորավարներ, բարձրաճաշակ կառուցողներ, իմաստուն մեկենասներ... Ու այս ամենով հանդերձ՝ հայոց թագուհիները մեզանում մնում են քիչ ճանաչված։ Այդ բացը լրացնելու նպատակն էր հետապնդում տարիներ առաջ լույս տեսած՝ Հայաստանի թագուհիներին նվիրված մեր գիտահանրամատչելի պատկերազարդ մենագրությունը², որը նաև խնդիր ուներ հիմնահարցի վրա հրավիրելու ուսումնասիրողների ուշադրությունը։ Մենագրության հրատարակությունից անցել են տարիներ, կատարվել են նոր ուսումնասիրություններ, որոնք անվանապես հայտնի հայոց թագուհիների ցանկը³ կարող են այսօր լրացնել։ Մասնավորապես, դա վերաբերում է հելլենիստական ժամանակաշրջանի՝ մեծությամբ երկրորդ հայկական թագավորությանը՝ Փոքր Հայքին (Ք.ա. 331 – Ք.ծ.հ. 72 թթ.), որի թագուհիներին անդրադառնալու անհրաժեշտությունն առաջացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ լիովին ճշգրտվեց թագավորության արքայացանկը⁴։

¹ Պատմության ընթացքում «Փոքր Հայք» եզրույթով կոչվել է ոչ միայն Փոքր Հայքի թագավորությունը (Ք.ա. IV – Ք.ծ.հ. I դդ.), որը սահմանակից է եղել Մեծ Հայքին արևմուտքից, այլև Միջերկրական ծովի ափին բարձրացած Կիլիկիո հայոց պետությունը (XI-XIV դդ.)։ Թյուրիմացությունից խուսափելու համար նշենք, որ ստորև կխոսենք միայն առաջինի մասին։

² Տե՛ս **Ա. Մովսիսյան**, 10 հայ ականավոր թագուհիներ, «Զանգակ», Եր., 2014։

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 102-103։

⁴ Տե՛ս **Ա. Մովսիսյան, Լ. Կարապետյան**, Փոքր Հայքի թագավորության գահացանկը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2020, № 2, էջ 21-46։

Փոքր Հայքի արքայացանկը

Փոքր Հայքի թագավորությունն իր պատմության ընթացքում ունեցել է քաղաքական տարբեր կարգավիճակներ: Ըստ այդմ, թագավորության պատմությունը կարելի է բաժանել երկու մեծ ժամանակաշրջանի՝ անկախ թագավորության (Ք.ա. 331-112 թթ.) և պոնտական ու հռոմեական գերիշխանության (Ք.ա. 112 – Ք.ճ.հ. 72 թթ.): Երկրորդ ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքը գտնվել է պոնտական, ապա հռոմեական գերիշխանության ներքո, սակայն պահպանել է թագավորության կարգավիճակը: Ուստի պետության թագուհիների ամբողջական ցանկը վերականգնելու նպատակով հավասարապես պետք է անդրադառնալ երկու ժամանակաշրջաններին, ինչպես դա արվել է արքաների գահացանկը վերականգնելիս:

Նախքան թագուհիներին անդրադառնալը ներկայացնենք Փոքր Հայքի թագավորության՝ այսօր վերականգնված ամբողջական արքայացանկը.

Միթրաուստես (Միհրվահիշտ) – Ք.ա. 331 – 322(?) թթ.,

Արիակես (Արիաուկա) Ա – Ք.ա. IV վերջին տասնամյակներ (հնարավոր է՝ Ք.ա. 321-ից կամ 301-ից հետո),

Օրոմանես (Օրոմանա, Արամանյակ) – Ք.ա. IV դ. վերջ և/կամ III դ. առաջին տասնամյակներ,

Արիակես (Արիաուկա) Բ – Ք.ա. III դարի կեսեր,

Միհրդատ – Ք.ա. 180-170-ական թթ.,

Միսիս – (?) թթ.,

Անտիպատրոս – Ք.ա. ? – 112 թթ.,

Միհրդատ Եվպատոր (Արտաշես) – Ք.ա. 112-71 և 68-66 թթ.,

Բրոգիտարոս Գալաթացի – Ք.ա. 64-52 թթ.,

Դեյոտարոս Գալաթացի – Ք.ա. 52-47 թթ.,

Արիոբարզանես Կապադովկիացի Ք.ա. 47-44 թթ.,

Դեյոտարոս Գալաթացի – Ք.ա. 44-42 թթ. (երկրորդ անգամ),

Պոլեմոն Պոնտացի – Ք.ա. 33-30 թթ.,

Արտավազդ Ատրպատականցի – Ք.ա. 30-20 թթ.,

Արքեդայոս Կապադովկիացի – Ք.ա. 20 – Ք.ճ.հ. 17 թթ.,

Կոտիս Թրակիացի – 38-54(?) թթ.,

Արիստոբուլոս Քադկիդիկացի – 54-72 թթ.⁵:

Ցավով պետք է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում չի պահպանվել թագավորության անկախության ժամանակաշրջանի (Ք.ա. 331-112 թթ.) արքաներից որևէ մեկի տիկնոջ անունը: Փոքր Հայքի գահին իշխած առաջին արքան, որի կողակից թագուհին հայտնի է պատմությանը, Միհրդատ Եվպատորն է, որը, դատելով ուսումնասիրություններից,

⁵ Նույն տեղում, էջ 41-42:

ժառանգականության իրավունքով է ստացել Փոքր Հայքի գահին Անտիպատրոս արքայից⁶: Այդ մասին կարող է վկայել այն փաստը, որ Միհրդատ Եվպատորը հիշատակվում է իբրև «թագավոր Պոնտոսի և Հայոց»⁷, որի տակ պետք է հասկանալ՝ «թագավոր Պոնտոսի և Փոքր Հայքի»: Մեծ հավանականությամբ՝ նա թագավոր է հռչակվել «Արտաշես» պատվանունով⁸:

Լատդիկե և Մոնիսե (Միհրդատ Եվպատորի թագուհիները)

Ի տարբերություն նախորդ դարաշրջանի Փոքր Հայքի արքաների, որոնցից ոչ մեկի տիկնոջ անունը հայտնի չէ, մեզ են հասել տեղեկություններ Միհրդատ Եվպատորի բազմաթիվ կանանց մասին, որոնցից հիշատակվում են հինգի անունները: Սակայն նրանցից միայն երկուսն են թագադրվել և պաշտոնապես կրել թագուհու տիտղոս, ուստի ստորև կանդրադառնանք միայն նրանց⁹:

Միհրդատ Եվպատորի առաջին կինը նրա հարազատ քույրն էր՝ Լատդիկեն: Հայտնի է, որ հոր՝ Միհրդատ Ե-ի դավադրական սպանությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը, որը դեռևս 11 տարեկան էր, մոր՝ Լատդիկե Զ թագուհու և կրտսեր եղբոր՝ Քրեստոսի հետ ժառանգեց թագավորությունը: Երեխաները մանկահասակ էին, ուստի թագուհին ստանձնեց երկրի խնամակալությունը, ինչը, սակայն, Միհրդատի համար հղի էր մեծ վտանգով, քանի որ մայրը ցանկանում էր գահին տեսնել կրտսեր որդուն: Միհրդատը հեռացավ երկրից և տարիներ անց վերադառնալով՝ հաստատվեց հայրական գահին: Նա բանտարկեց մորն

⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Молев Е. А.** Малая Армения и Митридат Евпатор // «Проблемы античной истории и культуры» (доклады XIV Международной конференции антиковедов социалистических стран «Эйрене»). Ер., 1979, էջ 187-188; **Сапрыкин С. Ю.** Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996, էջ 144; **Բ. Հարությունյան**, *Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը նաև հայոց արքա*, *ՊԲՀ*, 2003, № 3, էջ 148-149; **Талах В. Н.** Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис, Киев, 2012, էջ 44 և այլն:

⁷ Այդպես է ներկայացվում Միհրդատ Եվպատորը V դ. հռոմեացի պատմիչ **Պաուլոս Օրոսիոսի** «Պատմություն ընդդեմ հեթանոսների» երկում (գիրք VI, 10, 2), ինչը գալիս է ավելի վաղ շրջանի սկզբնաղբյուրներից:

⁸ Տե՛ս **Բ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 146-150:

⁹ Միհրդատ Եվպատորի կյանքի, նրա ընտանիքի և կանանց մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում հատկապես Դիոդորոս Սիկիլիացին, Ստրաբոնը, Պոմպեոս Տրոգոսը (որի գործը մեզ է հասել Հուստինոսի համառոտմամբ), Ապպիանոս Ալեքսանդրացին, Պլուտարքոսը և այլ պատմիչներ: Նոր ժամանակների ուսումնասիրություններից հատկապես հիշատակելի են **Meyer Ed.**, *Geschichte des Königreichs Pontos*, Leipzig, 1879; **Reinach Th.**, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890; **Duggan A.**, *He Died Old: Mithradates Eupator, King of Pontus*, 1958; **Молев Е. А.** Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы. Саратов, 1977; **Молев Е. Л.** Властитель Понта. Нижний Новгород, 1995; **Ballesteros Pastor L.**, *Mitridates Eupátor, rey del Ponto*, Granada, 1996; **Сапрыкин С. Ю.** Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996; **Mavor A.**, *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*, Princeton, 2009; **Талах В. Н.** Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Киев, 2012; **Чернявский С.** Митридат Великий, "последний эллин". М., 2016 և այլն:

ու եղբորը, որոնք մահացան բանտում կամ, հնարավոր է, սպանվեցին արքայի հրամանով: Ք.ա. 116-113 թթ. միջակայքում Միհրդատը կնության առավ քրոջը՝ Լաոդիկեին, մի բան, որ սովորական էր հելլենիստական աշխարհում: Միհրդատի ու Լաոդիկեի միությունից ծնվեցին Միհրդատը, Արկաթիասը, Մաքարեսը և Կլեոպատրան՝ Տիգրան Մեծի ապագա կինը: Նրանց ամուսնությունը, սակայն, երկար չտևեց: Միհրդատը մի խումբ հավատարիմ անձանց հետ հետախուզական գաղտնի ճամփորդության է մեկնում այլ երկրներ: Դա այնքան երկար է տևում, որ կարծում էին՝ արքան մահացել է: Միհրդատի բացակայության ժամանակ Լաոդիկեն սիրային հարաբերությունների մեջ էր մտել պոնտական վերնախավի ներկայացուցիչներից մեկի հետ: Ք.ա. մոտ 106 կամ 105 թ. վերադառնալով մայրաքաղաք և իմանալով այդ մասին՝ Միհրդատը դավաճանության համար մահապատժի ենթարկեց թագուհուն ու նրա մերձավորներին¹⁰:

Լաոդիկեից հետո Միհրդատը կնության առավ բազմաթիվ կանանց¹¹, սակայն, թերևս զգուշանալով գահի նկատմամբ հնարավոր ոտնձգություններից, նրանց չհռչակեց թագուհի՝ բացառությամբ մեկի: Վերջինս Փոքր Ասիայի Եփեսոս կամ Ստրատոնիկեա քաղաքից հույն ազնվատոհմիկի դուստր էր՝ Մոնիմե (տարբերակ՝ Մոնիմա) անունով՝ հռչակված գեղեցկությամբ, ինչի առաջ էլ տեղի տվեց արքան: Մոնիմեն մերժում է Միհրդատ Եվպատորի առաջարկն առանց թագուհի հռչակվելու նախապայմանի: Անգամ այն բանից հետո, երբ *«արքան ձգտում էր նրա բարեհաճությանը և ուղարկեց նրան 15 հազար ոսկի, նա ամեն բանի պատասխանում էր մերժումով, մինչև որ արքան նրա հետ չկնքեց ամուսնության համաձայնագիր և, ապորոշ ուղարկելով՝ չհռչակեց թագուհի»*¹²: Մոնիմեն թագուհի դարձավ Ք.ա. 88 թ. և մնաց այդ կարգավիճակում մինչև Ք.ա. 71 թ., երբ Լուկուլլոսից պարտված ու Մեծ Հայք փախչող Միհրդատը կարգադրեց սպանել նրան, մյուս կանանց և իր երկու քույրերին, որպեսզի նրանք գերի չընկնեն թշնամի հռոմեացիներին¹³:

¹⁰ Տե՛ս **Սալյուստիոս**, Պատմություն, գիրք II, 76; **Հուստինոս**, Համառոտումն Պոմպեոս Տրոգոսի «Փիլիպպոսյան պատմությունների», գիրք XXXVII, գլ. 3, 6-8 և գիրք XXXVIII, գլ. 1, 1: Հմմտ. **Reinach Th.**, նշվ. աշխ., էջ 50, 55, 95, 295; **Mayor A.**, նշվ. աշխ., էջ 45, 99-100, 114, 122-125; **Talax B. H.**, նշվ. աշխ., էջ 34, 44 և այլն:

¹¹ Մեզ են հասել Միհրդատ Եվպատորի կանանցից միայն հինգի անունները, իսկ սկզբնաղբյուրներում կան հիշատակություններ նրա տարբեր կանանցից ունեցած 23 երեխաների մասին (տե՛ս **Mayor A.**, նշվ. աշխ., էջ 114): Պլուտարքոսը գրում է, որ գրավելով Փոքր Հայքը՝ Պոմպեոսն իրենց ծնողների մոտ ուղարկեց Միհրդատ Եվպատորի հարեմի կանանց, որոնք մեծ մասամբ տարբեր իշխանների կամ զորավարների դուստրեր կամ կանայք էին (տե՛ս **Պլուտարքոս**, Համեմատական կենսագրություններ, Պոմպեոս, 36):

¹² **Պլուտարքոս**, Համեմատական կենսագրություններ, Լուկուլլոս, 18:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, 18; նաև **Ապալիանոս Ալեքսանդրացի**, գիրք XII, 21: Հմմտ. **Reinach Th.**, նշվ. աշխ., էջ 128, 147, 296, 341-342; **Mayor A.**, նշվ. աշխ., էջ 114, 163-165, 218-219, 285-287; **Talax B. H.**, նշվ. աշխ., էջ 71, 129 և այլն:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Միհրդատ Եվպատորի կանանցից միայն երկուսն են ունեցել թագուհու տիտղոս և կարգավիճակ՝ Լատոիկեն և Մոնիմեն: Հետևաբար, միայն նրանք կարող են համարվել նաև Փոքր Հայքի թագուհիներ. Լատոիկեն՝ Ք.ա. 112 – մոտ 105, Մոնիմեն՝ Ք.ա. 88-71 թվականներին:

Ադոբոգիոնա Գալաթացի

Ք.ա. 71 թ. Լուկուլլոսի հռոմեական բանակից պարտվելով՝ Միհրդատ Զ Եվպատորը դուրս մղվեց իր տիրույթներից (այդ թվում՝ Փոքր Հայքից) և ապաստան գտավ Տիգրան Մեծի մոտ: Ք.ա. 68 թ. վերջին Տիգրան Մեծի օգնությամբ Միհրդատ Եվպատորն ազատագրեց Պոնտոսն ու Փոքր Հայքը հռոմեացիներից: Սակայն դա եղավ ժամանակավոր հաջողություն: Ք.ա. 66 թ. արտակարգ լիազորություններով արևելք ուղարկված Պոմպեոսը վերջնականորեն պարտության մատնեց Միհրդատ Եվպատորին, որը, այս անգամ չստանալով Տիգրան Մեծի աջակցությունը, հեռացավ Բոսպորի թագավորություն, իսկ Ք.ա. 63 թ. ինքնասպանությամբ վերջ դրեց իր կյանքին: Ք.ա. 64 թ. Պոմպեոսը կատարեց մի շարք փոփոխություններ՝ իր տիրապետության ներքո հայտնված նախկին պոնտական տիրույթների մի մասը բաժանելով այն իշխաններին, որոնք օգնել էին իրեն պատերազմում: Նրանց մեջ կարևոր դերակատարում ունեին գալաթացի իշխաններ Դեյոտարոսը և նրա փեսա Բրոգիտարոսը (Ստրաբոնի մոտ՝ Բոգոդիատարոս): Դեյոտարոսը ստացավ արքայի տիտղոս և Պոնտոսի արևելյան ծովափնյա մասը՝ Փաոնակիա և Տրապիզոն քաղաքներով: Պոնտոսի թագավորության հարավային շրջանները (ներառյալ Փոքր Հայքը) անցան Բրոգիտարոսին¹⁴: Վերջինիս մահվանից հետո՝ հավանաբար Ք.ա. 52 թ., Փոքր Հայքը ևս անցավ Դեյոտարոսի իշխանության տակ¹⁵:

Ք.ա. 64 թ. Փոքր Հայքի գահն անցավ Բրոգիտարոսին, որի կինը Ադոբոգիոնան էր՝ Դեյոտարոս Գալաթացու դուստրը: Ադոբոգիոնան Բրոգիտարոսի հետ ամուսնացել է Ք.ա. 80-ական թթ. և եղել կողակիցը մինչև նրա մահը: Ուստի Փոքր Հայքի գահին Ադոբոգիոնայի և նրա արքա-ամուսնու ժամանակազրությունը ամբողջությամբ նույնական է (Ք.ա. 64-52 թթ.): Նրա գործունեության մասին մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ¹⁶:

¹⁴ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, գիրք XII, 3, 1; XII, 3, 13; XII, 5, 2:

¹⁵ Հանգամանքներն տե՛ս **Adcock F. E.**, Lesser Armenia and Galatia after Pompey's Settlement of the East, "The Journal of Roman Studies", vol. 27, part 1 (Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones), London, 1937, էջ 12-17; **Sullivan R. D.**, Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC, Toronto-Buffalo-London, 1990, էջ 164-169; **Сапрыкин С. Ю.**, նշվ. աշխ., էջ 290 և այլն:

¹⁶ Նրա հետ է կապվում Պերգամոնի պեղումներից հայտնաբերված կնոջ արձանը՝ իրեն և ամուսնուն ձոնված արձանագրությամբ, որը թվագրվում է Ք.ա. 63-58 թթ. միջակայքով (Տե՛ս **Strobel K.**, The Galatians in the Roman Empire. Historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor // Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition (ed. Ton Derks & Nico Roymans), Amsterdam, 2009, էջ 137): Նշենք,

Բերենիկե Պերգամոնցի

Ք.ա. 52 թ.¹⁶ Բրոգիտարոսի մահվանից հետո, Փոքր Հայքի գահին անցավ նրա աներոջոր՝ Դեյոտարոս Գալաթացուն (հայտնի է «Հռոմեացիներ» մականունով), որը Փոքր Հայքի գահին իշխեց ընդհատումով՝ Ք.ա. 52-47 և 44-42 թվականներին։ Նրա կինը Բերենիկե թագուհին էր՝ Պերգամոնի արքա Ատտալոս Գ-ի (Ք.ա. 138-133 թթ.) դուստրը։ Դեյոտարոսի և Բերենիկեի միությունից ծնվեց Ադիոբոգիոնան, որը, ինչպես նշվեց, Գալաթիայի և Փոքր Հայքի արքա Բրոգիտարոսի թագուհին էր։

Ուշագրավ է, որ հայկական երկրորդ պետության արքայական ընտանիքը բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել Մեծ Հայքի տիրակալի հետ՝ այն ամրապնդելով խնամիական ամուսնությամբ։ Արտավազդ Բ-ի դուստրն ամուսնացել էր Դեյոտարոս արքայի և Բերենիկե թագուհու որդու (հետագայում՝ Գալաթիայի արքա Դեյոտարոս Բ-ի) հետ¹⁷։ Բերենիկե թագուհու մասին այլ տեղեկություններ սկզբնաղբյուրներում չկան։

* * *

Փոքր Հայքի թագավորության պատմությունը Ք.ա. 66 թվականից լիովին կապվում է Հռոմի հետ, ուստի վերջինիս քաղաքական անցուդարձերն ազդում էին երկրի ճակատագրի վրա՝ պայմանավորելով այս կամ այն արքայի գահ բարձրանալը կամ գահազրկվելը։ Ք.ա. 49 թ. Հուլիոս Կեսարի և Գնեոս Պոմպեոսի միջև ծագեց քաղաքացիական պատերազմ, որի ընթացքում Արևելքի երկրների արքաները մեծ մասամբ կողմնակից էին Պոմպեոսին։ Վերջինիս կողմնակիցների մեջ էին և նրան օժանդակող բանակներ էին ուղարկել Մեծ Հայքի արքա Արտավազդ Բ-ն ու Փոքր Հայքի թագավոր Դեյոտարոսը¹⁸։ Ք.ա. 48 թ. Պոմպեոսը պարտություն կրեց, փախավ Եգիպտոս, որտեղ էլ սպանվեց։ Կեսարը նույնպես գտնվում էր Եգիպտոսում, ուստի իրավիճակից օգտվելով՝ Միհրդատ Եվպատորի որդի Փառնակեսը, որն իշխում էր Բոսպորի թագավորությունում, ցանկացավ վերականգնել հոր տիրույթները։ Ք.ա. 47 թ. նա գրավեց Պոնտոսը և Փոքր Հայքը՝ հաղթելով Դեյոտարոսին, ապա՝ նաև Կապադովկիան։ Հուլիոս Կեսարը շտապեց Փոքր Ասիա և

սակայն, որ այդ շրջանում գալաթական միջավայրում տարածված էր «Ադոբոգիոնա» անունը, և կարծիք կա, որ այդ արձանը կապվում է նույնանուն մեկ այլ գալաթուհու հետ, որն ապաստան է գտել Միհրդատ Եվպատորի մոտ, դարձել նրա կանանցից մեկը, և որից ծնված Միհրդատ անունով որդին հետագայում դարձել է Բոսպորի արքա (տե՛ս **Mayor A.**, նշվ. աշխ., էջ 114, 216)։

¹⁷ Այդ մասին իմանում ենք Ք.ա. 50 թ. փետրվարի 13-ին Ցիցերոնի գրած մի նամակից։ Ցավոք, հայոց արքայադստեր անունը չի նշվում նամակում (տե՛ս «Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту, т. II, годы 51-46» (перевод и комментарии В. О. Горенштейна). Москва-Ленинград, 1950, էջ 82)։

¹⁸ Տե՛ս **Ասպլիանոս Ալեքսանդրացի**, Հռոմեական պատմություն, զիբր XIV, II, 71։

Ք. ա. 47 թ. Ձեյա քաղաքի մոտ տոնեց մեծ հաղթանակ Փառնակեսի նկատմամբ, ինչի մասին Հռոմին տեղեկացրեց իր հայտնի արտահայտությամբ՝ «Եկա, տեսա, հաղթեցի»¹⁹:

Փոքր Հայքի արքա Դեյոտարոսը, որ Պոմպեոսի կողմից մարտնչել էր Կեսարի դեմ, կորցրեց իր իշխանության տակ գտնվող երկրների մի մասը: Նրան պատկանող Փոքր Հայքը Ք. ա. 47 թ. Կեսարը տվեց Կապադովկիայի Արիոբարզանես Գ թագավորին (Ք. ա. 51-42)²⁰: Վերջինս Փոքր Հայքի գահին իշխեց Ք.ա. 47-44 թվականներին: Նրա տիկնոջ մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Հռոմում Ք. ա. 44 թ. դավադրության զոհ դարձավ Հուլիոս Կեսարը, որից հետո Մարկոս Անտոնիոսը մեծ դրամական պարզևի դիմաց հայտարարեց, որ ըստ Կեսարի թողած հրահանգների՝ Դեյոտարոսի բոլոր նախկին տիրույթները պետք է վերականգնվեն²¹: Այդպիսով, նա կրկին վերականգնեց Փոքր Հայքի արքայի կարգավիճակը, որը, սակայն, կորցրեց Ք. ա. 42 թ., քանի որ հարել էր Բրուտոսի զլխավորած քաղաքական հոսանքին²²:

Ք.ա. 42-34 թթ. Փոքր Հայքի գահակալների մասին որևէ տեղեկություն չունենք սկզբնաղբյուրներում²³: Ք. ա. 43 թ. Հռոմում ստեղծվեց երկրորդ եռապետությունը, և արևելքի կառավարումը ստանձնեց Անտոնիոսը: Վերջինս Փոքր Հայքի գահը հանձնեց Պոնտոսի արքա Պոլեմոն Ա-ին (Ք. ա. 37-8 թթ.), քանի որ նրա միջնորդությամբ էր կնքվել իր և Ատրպատականի արքա Արտավազդ Ա-ի (Արտավազդ Մեղացու, որպես Ատրպատականի արքա՝ Ք. ա. 56-30 թթ.) դաշինքը²⁴: Պոլեմոն Ա-ն նաև Փոքր Հայքի արքա դարձավ Ք. ա. 34 թվականին, ինչը տևեց մինչև Ք.ա. 30 թվականը: Այդ տարիներին Պոլեմոն Ա-ի կնոջ մասին սկզբնաղբյուրներում չկա որևէ վկայություն: Ավելի ուշ նա ամուսնացավ նախ Դինամիսի, ապա Պյութոդորիսի հետ: Վերջինիս մենք դեռ կանդրադառնանք առաջիկա շարադրանքում:

¹⁹ Պլուտարքոս, Համեմատական կենսագրություններ, Կեսար, 50:

²⁰ «Քանզի Հայաստանի մի մասը, որը պատկանել էր Դեյոտարոսին, (Կեսարը) տվեց Արիոբարզանեսին...» (Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, գիրք XLI, 63, 3):

²¹ Մարկոս Անտոնիոսն այդ մեծ կաշառքը ստացել է իր կնոջ միջոցով: Այս մասին տեղեկանում ենք Ցիցերոնի՝ ընդդեմ Մարկոս Անտոնիոսի գրած 2-րդ ճառից (Марк Туллий Цицерон. Речи в двух томах, том II: 62-43 гг. до н. э. (пер. В. О. Горенштейна). М., 1962, էջ 285-319), ինչպես նաև նրա այլ նամակներից (Տե՛ս «Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту», т. III, годы 46-43 (перевод и комментарии В. О. Горенштейна). Москва-Ленинград, 1951, էջ 239, 255, 312, 592, 614-615):

²² Դեյոտարոսի կյանքի ու գործունեության մասին համապատասխան հղումներով տե՛ս Sullivan R. D., նշվ. աշխ., էջ 165-169:

²³ Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ միանգամայն հնարավոր է, որ Ք. ա. 40-38 թթ. պարթևահայկական միացյալ արշավանքների ժամանակ Փոքր Հայքը միացված լինի Մեծ Հայքին (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1977, էջ 274):

²⁴ Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, գիրք XLIX, 33, 1-2 (հեղինակը նույն տեղեկությունը կրկնում է գիրք XLIX, 44, 3-ում):

Աթենայիս Կոմմազենացի

Ք. ա. 31 թ., ջախջախելով Անտոնիոսի ուժերին (որն ինքնասպան եղավ), Օկտավիանոսը սկսեց տնօրինել նաև հռոմեական արևելքի գործերը: Նա ապաստան տվեց Ատրպատականի՝ պարթևների կողմից գահազրկված արքա Արտավազդ Ա-ին և, գնահատելով անցյալում հռոմեացիներին մատուցած նրա ծառայությունները, հռչակեց Փոքր Հայքի արքա²⁵, որտեղ նա իշխեց մեկ տասնամյակ (Ք. ա. 30-20 թթ.) և մահացավ գահին բնական մահով: Նշենք, որ Արտավազդ Ատրպատականցին կիսով չափ հայկական արմատներ ուներ. նա որդին էր Ատրպատականի արքա Արիոֆարզանես Ա-ի, որն էլ նախորդ արքա Միհրդատ Ա-ի և Տիգրան Մեծի դուստրերից մեկի որդին էր, այսինքն՝ Արտավազդ Ատրպատականցին Տիգրան Մեծի ծոռն էր (դստեր թոռը)²⁶:

Փոքր Հայքի արքա Արտավազդ Ատրպատականցու թագուհին մեկ այլ հայկական պետության՝ Կոմմազենեի թագավորության ամենանշանավոր տիրակալ Անտիոքոս Ա Կոմմազենացու դուստրն էր՝ Աթենայիսը²⁷: Նա Անտիոքոս Ա-ի ամենակրտսեր՝ հինգերորդ զավակն էր, մեծացել և կրթվել էր Կոմմազենեում: Մեզ են հասել Ք.ա. մոտ 30 թ. թվագրվող դրամներ, որոնց մի երեսին պատկերված է Արտավազդ արքան, մյուս երեսին՝ Աթենայիս թագուհին²⁸: Նրանք ունեցան մեկ դուստր և երկու որդի: Դուստրը՝ Յոթապեն, ամուսնացավ մայրական գծով իր զարմիկ Միհրդատ Գ Կոմմազենացու հետ և դարձավ Կոմմազենեի թագուհի: Որդիներից Արիոֆարզանեսը դարձավ Ատրպատականի արքա (Արիոֆարզանես Բ, որը 2-4 թթ. եղավ նաև Մեծ Հայքի արքա), իսկ Դարեհը, ամուսնանալով պարթև Արշակունի արքայադստեր հետ, ունեցավ երկու որդի, որոնք հետագայում դարձան Պարթևստանի արքաներ (Արտաբան Բ և Վոնոն Բ): Աթենայիս թագուհու մասին մեր տեղեկություններն այսքան են:

²⁵ Դիոն Կասսիոսի հաղորդումների համաձայն՝ Անտոնիոսն իր հետ Եգիպտոս էր տարել Արտավազդ Ա-ի դուստր Յոթապենին՝ իր և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի հետ ամուսնացնելու նպատակով: Օկտավիանոսը վերադարձրեց Արտավազդին իր դստերը և դարձրեց նրան Փոքր Հայքի արքա (Տե՛ս **Դիոն Կասսիոս**, Հռոմեական պատմություն, գիրք XLIX, 44, 2; գիրք LIV, 9, 2):

²⁶ Միհրդատ Ա-ի և Տիգրան Մեծի դստեր ամուսնության մասին վկայում է **Դիոն Կասսիոսը** (Տե՛ս Հռոմեական պատմություն, գիրք XXXVI, 14, 2):

²⁷ Հարկ է նշել, որ մեզ հասած գրավոր աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել այս Աթենայիսի վերաբերյալ: Նրա մասին եղած պատկերացումները ձևավորվում են պահպանված դրամների և ժամանակաշրջանի արքայատների ծննդաբանական փոխառնչությունների ուսումնասիրության արդյունքում (տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Athenais_of_Media_Atropatene, https://ru.wikipedia.org/wiki/Афинаида_Атропатенская (ղիտվել է 10,05,2020):

²⁸ Տե՛ս <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=168968> և <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=90906> (ղիտվել է 10,05,2020):

Արտաշեսյան արքայադուստրը՝ Փոքր Հայքի թագուհի

Արտավազդ Ատրպատականցու մահից հետո՝ Ք. ա. 20 թ., Օգոստոս Օկտավիանոսը Փոքր Հայքի թագավոր ճանաչեց Արքեղայոս Կապադովկիացուն, որը Ք. ա. 36 թվականից թագավորում էր Կապադովկիայում²⁹: Այս կարգավիճակում նա մնաց 37 տարի՝ մինչև Ք. ծ. 17 թվականը, և դարձավ հռոմեական գերիշխանության դարաշրջանի Փոքր Հայքի ամենաերկարակյաց արքան:

Փոքր Հայքի գահին նա ունեցել է երկու թագուհի՝ Արտաշեսյան արքայադուստրը, որի անունը ցավոք չի պահպանվել, և Պյութոդորիսը: Ք.ա. 8 թ. մահացած Արքեղայոսի առաջին տիկնոջ ինքնության մասին սկզբնաղբյուրներում ուղղակի վկայություններ չկան: Մակայն հայտնի է, որ Արքեղայոսի և նրա առաջին տիկնոջ դուստր Գլափյուրայի որդին էր Տիգրան Ե-ն, որին Օգոստոս Օկտավիանոսը Մեծ Հայքի գահ բարձրացրեց՝ շեշտելով նրա ծագումը «Հայոց արքունի տոհմից»: Քանի որ հայտնի է, որ նա հայրական գծով Հրեաստանի արքա Հերովդես Մեծի թոռն էր, ուսումնասիրողները իրավացիորեն եզրակացրել են, որ Տիգրան Ե-ն մայրական գծով սերվում էր Մեծ Հայքի արքայատնից, որի ներկայացուցիչ արքայադուստրը Արքեղայոսի առաջին կինն էր³⁰:

Արտաշեսյան այս արքայադուստրը Փոքր Հայքում իշխեց Ք.ա. 20-8 թթ.:

Պյութոդորիս Պոնտացի

Փոքր Ասիայի նշանավոր կին առաջնորդներից Պյութոդորիսը մինչ օրս մեզ հայտնի գրականության մեջ չի ներկայացվել որպես Փոքր Հայքի թագուհի: Նա հայագիտությանը հայտնի է որպես Պոնտոսի արքա Պոլեմոն Ա-ի կինը, Մեծ Հայքի արքա Զենոն-Արտաշեսի մայրը և Փոքր Հայքի արքա Կոտիսի տատը: Խնդիրն այն է, որ մեզ հասած որևէ

²⁹ «(Հռոմ) քաղաքում այսպիսի գործեր էին կատարվում. և Օգոստոսը հպատակ երկրները կառավարում էր հռոմեական սովորույթի համաձայն, մինչդեռ դաշնակից (երկրներին) թույլ էր տալիս կառավարվել իրենց հայրենի ավանդույթների համաձայն: Եվ նա նպատակահարմար չէր գտնում ոչ այս մեկին որևէ բան ավելացնել, ոչ իսկ թույլ տալ որևէ նոր բանի տիրանալու, այլ ճշտորեն բավարարվել եղածով. իր այս կարծիքն էլ նա հաղորդեց սենատին: Այսպիսով, նա այդ ժամանակ ոչ մի պատերազմ չձեռնարկեց, բայց իրականում նա Յամբլիքոսի որդի Յամբլիքոսին տվեց նրա հայրենական իշխանությունը արաբների վրա և Տարկոնդիմոտոսի որդի Տարկոնդիմոտոսին հանձնեց Կիլիկիայի թագավորությունը, որը պատկանել էր նրա հորը, բացի ծովափնյա որոշ մասերից: Քանզի սրանք նա Փոքր Հայքի հետ միասին պարզենել էր Արքեղայոսին, քանի որ Մեղացին, որը նախապես տիրում էր այնտեղ, մահացել էր» (Դիոն Կասիոս, Հռոմեական պատմություն, գիրք LIV, 9, 1-2):

³⁰ Այդ մասին վկայում են Օգոստոս Օկտավիանոսի գործերի մասին պատմող «Անկյուրայի կոթողը», **Հովսեփոս Փլավիոսի** «Հրեական հնախոսություն» երկը (գիրք XVIII, 139-140), տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1» (կազմողներ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան), Եր., 2007, էջ 402-404; հմմտ. **Syme R.**, *Anatolica: Studies in Strabo*, Oxford, 1995, էջ 150:

սկզբնաղբյուրում նա չի կոչվում Փոքր Հայքի թագուհի, ինչը, սակայն, կարելի է պարզաբանել փաստերի պարզ համադրմամբ:

Պյութոդորիսի մասին մեր գլխավոր սկզբնաղբյուրը Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» կոթողային աշխատությունն է: Ստրաբոնը, անձամբ ճանաչելով Պյութոդորիսին, մեծ հիացմունքով է գրում նրա մասին: Մեջբերենք նրա մասին Ստրաբոնի պահպանած հիմնական տեղեկությունները. «*Փոքր Հայքում տարբեր ժամանակ հռոմեացիների կամքով իշխել են տարբեր իշխողներ. վերջին ժամանակներս այն գտնվում էր Արքեդայոսի իշխանության ներքո: Իսկ տիբարենների և խաղտեացիների վրա մինչև Կոդքիս, Փառնակիա և Տրապիզոն այժմ իշխում է Պյութոդորիսը, որն իմաստուն և վարչական կարողությամբ գերազանց մի կին է: Նա Պյութոդորոս Տրալլիացու դուստրն է, եղել է Պոլեմոնի կինը և մի ժամանակ թագավորել է նրա հետ, հետո ժառանգեց իշխանությունը, երբ Պոլեմոնը մեռավ Սինդիկե երկրի ասպուրգյան կոչված բարբարոսների մոտ: Պոլեմոնից նա ուներ երկու որդի և մի աղջիկ, որոնցից անդրանիկն իշխում է այժմ, Պյութոդորոսի երկու որդիներից մեկը սոսկական անհատ է, օգնում է մորը՝ իշխանության մեջ, իսկ մյուսը վերջերս եղավ Մեծ Հայաստանի թագավոր: Ինքը [Պյութոդորիսը երկրորդ անգամ] ամուսնացավ Արքեդայոսի հետ, ապրեց նրա հետ մինչև նրա կյանքի վերջը, այժմ դարձյալ այրիացած, և իշխում է ոչ միայն հիշյալ երկրների, այլ և ուրիշ լավագույն երկրների վրա, որոնց մասին պիտի խոսենք այժմ»³¹:*

Պոնտոսի արքա Պոլեմոն Ա-ն նախ ամուսնանում է Դինամիսի հետ, որի մահվանից հետո՝ Ք.ա. մոտ 14 թ., նա կնության է վերցնում Պյութոդորիսին: Վերջինս դառնում է Պոնտոսի թագուհին՝ ամուսնու հետ իշխելով մինչև նրա մահը՝ Ք.ա. 8 թ., որից հետո դառնում է Պոնտոսի միանձնյա թագուհի: Դրանից հինգ տարի անց քաղաքական իրադարձությունները Հռոմեական կայսրության արևելքում ստացան նոր զարգացումներ: Հռոմին ցանկալի էր արևելքում ստեղծել հնարավորինս մեծ քաղաքական միավորներ, որոնք կարտահայտեին հռոմեամետ շահեր: Եվ ահա, Ք.ա. 3 թ. Օգոստոս Օկտավիանոսը համաձայնվում է թագ ուղարկել Պյութոդորիսին, եթե վերջինս ամուսնանա Կապադովկիայի արքա Արքեդայոսի հետ, որը Հռոմի ամենահավատարիմ գործիչներից էր:

Արքեդայոսը, ինչպես նշվել է, Ք.ա. 36 թ. Մարկոս Անտոնիոսի շնորհիվ գահ էր բարձրացել Կապադովկիայում և թագավորության առաջին տարիներին կնության առել Մեծ Հայքի արքայադստերը, որի անունը չի պահպանվել: Ք.ա. 20 թվականից Արքեդայոսը ստացավ նաև Փոքր Հայքի գահը, և Փոքր Հայքի թագուհի դարձավ Արտաշեսյան

³¹ **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, գիրք XII, գլուխ III, 29: Ստրաբոնը Պյութոդորիսին հիշատակում է նա մի քանի անգամ (գիրք XI, գլուխ II, 18; գիրք XII, գլուխ III, 31 և 37; գիրք XIV, գլուխ I, 42), որոնք մեզ հետաքրքրող նյութին նորություն չեն ավելացնում:

անանուն արքայադուստրը (որը հավանաբար եղել է Արտավազդ Բ-ի դուստրը և Տիգրան Մեծի թոռնուհին): Վերջինս մահացավ Ք.ա. 8 թվականին: Ք.ա. 3 թ. Պյութոդորիսը, ամուսնանալով Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի արքա Արքեդայոսի հետ, դարձավ նաև այդ պետությունների թագուհին: Պյութոդորիսն Արքեդայոս արքայի հետ ապրեց 20 տարի՝ մինչև նրա կյանքի վերջը (Ք.ա. 3 – Ք. ծ. հ. 17 թթ.): Արքեդայոսի մահից հետո (երկրորդ անգամ այրիանալով) նա վերադարձավ Պոնտոս և այնտեղ իշխեց մինչև իր մահը (38 թ.)³²:

Պյութոդորիսի՝ Փոքր Հայքի թագուհի լինելու փաստի անուշադրության մատնվելը կարող է բացատրվել հետևյալ հանգամանքով: Բանն այն է, որ այդ ամուսնությամբ Հռոմեական կայսրության արևելքում ստեղծվեց բավականին մեծ մի քաղաքական միավոր, որի մեջ կենտրոնական դերակատարումը պատկանում էր Կապադովկիային ու Պոնտոսին, իսկ Փոքր Հայքը մնացել էր երկրորդ պլանում:

Մալումե

17 թ. Հռոմը վերացրեց Փոքր Հայքի, Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և Կոմմագենեի թագավորությունները՝ դրանք վերածելով հռոմեական նահանգների: Այդ իրավիճակը շարունակվեց մինչև 38 թ., երբ Կալիգուլա կայսեր հրամանով վերականգնվեցին 17 թ. լուծարված թագավորությունները: Փոքր Հայքի գահը ստացավ Կալիգուլայի մտերիմ անձնավորություններից մեկը՝ Կոտիսը, ինչի մասին վկայում են Դիոն Կասսիոսը³³, Հովսեպոս Փլավիոսը³⁴ և Տակիտոսը³⁵: Կոտիսը մայրական գծով Պոլեմոն Ա-ի և Պյութոդորիսի թոռն էր, նրանց դուստր Անտոնիա Տրիփոնայի որդին, Մեծ Հայքի արքա Ջենոն-Արտաշեսի քրոջ որդին: Կոտիսը Փոքր Հայքի գահին իշխեց հավանաբար մինչև 54 թվականը³⁶: Սկզբնաղբյուրներում ցավոք չի պահպանվել նրա թագուհու անունը:

Փոքր Հայքի վերջին արքան եղավ Արիստոբոլոսը, որը 52 թվականից Քաղկիսի թագավորն էր: 54 թ. Ներոն կայսեր հրամանով նա դարձավ նաև Փոքր Հայքի արքա: Հովսեպոս Փլավիոսի հաղորդման համա-

³² Պյութոդորիսի կյանքի ու գործունեության մասին համապատասխան հղումներով տե՛ս **Орешников А. В.** Об эре на монетах Пифодориды, царицы Понта. М., 1885, էջ 3-24; **Сапрыкин С. Ю.** Женщины-правительницы Понтийского и Боспорского царств (Динамия, Пифодорида, Антония Трифена). Женщина в античном мире (Сб. статей). М., 1995, էջ 193-200:

³³ Տե՛ս **Դիոն Կասսիոս**, Հռոմեական պատմություն, գիրք LIX, 12, 2:

³⁴ Տե՛ս **Հովսեպոս Փլավիոս**, Հրեական հնախոսություն, գիրք XIX, 338:

³⁵ Տե՛ս **Տակիտոս**, Տարեգրություններ, գիրք XI, 9:

³⁶ Տե՛ս **Magie D.**, Roman rule in Asia Minor: To the end of the third century after Christ, vol. I, Princeton, New Jersey, 1950, էջ 554; «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1971, էջ 735 (բաժնի հեղինակ՝ **Ս. Տրեմյան**); **Schottky M.**, Klein-Armenien // Herrscherchronologien der antiken Welt: Namen, Daten, Dynastien (Hrsg. W. Eder, J. Renger), DND Suppl. I, Stuttgart-Weimar, 2004, էջ 95; **Marek Ch.**, Geschichte Kleinasien in der Antike, München, 2010, էջ 815 և այլն:

ձայն՝ «Ներոնի իշխանության առաջին տարում, երբ Եմեսայի դինաստ Ազիզոսը մահացավ, իշխանությունը ժառանգեց նրա եղբայր Մոեմոսը, իսկ Փոքր Հայքի իշխանությունը՝ Ներոնը հանձնեց Քաղկիսի Հերովդես թագավորի որդի Արիստոբուլոսին»³⁷: Արիստոբուլոսի մասին կարևոր տեղեկություններ է հայտնում նաև Տակիտոսը³⁸: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ մեծ հավանականությամբ Արիստոբուլոսը իշխել է մինչև 72 թվականը³⁹, երբ Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր որոշմամբ վերացվեցին Կոմմագենեի, Փոքր Հայքի ու Պոլեմոնական Պոնտոսի թագավորությունները, իսկ դրանց տարածքները միացվեցին հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիային:

Արիստոբուլոսը 34 թվականին ամուսնացավ Սալոմեի հետ, որն Աստվածաշնչից հայտնի է Հովհաննես Մկրտչի գլխատման պատմության հետ ունեցած առնչությամբ: Նոր Կտակարանի երկու գրքերի համաձայն՝ Հերովդեսի ծննդյան օրը Սալոմեի պարն այնքան է հիացնում արքային, որ նա խոստանում է կատարել աղջկա ցանկացած խնդրանք: Սալոմեի մայրը՝ Հերովդիան, ապօրինի հարաբերություններ ուներ իր ամուսնու եղբոր հետ, ինչի համար Հովհաննես Մկրտչիչը հրապարակավ քննադատում և կշտամբում էր նրան: Սալոմեն մոր դրդումով Հերովդեսից խնդրում է Հովհաննես Մկրտչի գլուխը, և նա գլխատվում է⁴⁰:

Նոր Կտակարանում աղջկա անունը չի հիշատակվում: Այն մենք իմանում ենք Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» էջերից, որը Հովհաննես Մկրտչի սպանությունը կապում է ոչ թե Սալոմեի պարի հետ, այլ բացատրում է քաղաքական դրդապատճառներով: Նույն հեղինակից տեղեկանում ենք, որ Սալոմեն նախ ամուսնացած է եղել իր հորեղբոր՝ չորրորդապետ Հերովդես Փիլիպպոս Բ-ի հետ, որի մահվանից հետո ամուսնացել է Արիստոբուլոսի հետ և նրանից ունեցել երեք որդի (Հերովդես, Ագրիպաս և Արիստոբուլոս)⁴¹:

Սալոմեն, որ 34 թվականից Արիստոբուլոսի կինն էր, իսկ 52 թ.՝ Քաղկիսի թագուհին, 54 թ. դարձավ նաև Փոքր Հայքի թագուհի: Յավոք,

³⁷ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, գիրք XX, 158: Արիստոբուլոսի մասին Հովսեպոս Փլավիոսը հիշատակում է մեկ այլ աշխատանքում ևս. «Այսպիսով, Փոքր Հայքի թագավորությունը (Ներոնը) տալիս է Հերովդեսի որդի Արիստոբուլոսին, իսկ Ագրիպպասի թագավորությանը ավելացնում է ևս չորս քաղաք՝ Արբելան, Յուլիասը՝ Պերեայում, Տարիբեյան և Գալիլեայի Տիրեռիասը իրենց շրջաններով, իսկ Փելիքսին նշանակում է մնացյալ Հրեաստանի պրովինցիա» («Հրեական պատերազմի մասին», գիրք II, 252):

³⁸ Տե՛ս Տակիտոս, Տարեգրություններ, գիրք XIII, 7; գիրք XIV, 26:

³⁹ Տե՛ս Magie D., նշվ. աշխ., էջ 572-574, 1435, ծնթ. 21; Schottky M., նշվ. աշխ., էջ 95; Marek Ch., նշվ. աշխ., էջ 815: «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմաատորյակի ամփոփիչ ժամանակագրության բաժնում ևս այս թվականն է համարվում Փոքր Հայքի թագավորության վերացման տարի («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 721-726):

⁴⁰ Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 14, 3-11; Ավետարան ըստ Մարկոսի, 6, 17-29:

⁴¹ Տե՛ս Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, գիրք XVIII, 5, 4:

մեզ հայտնի չէ, թե ինչ գործունեություն է ծավալել նա որպես Փոքր Հայքի գերագույն տիրուհի: Մեզ են հասել Արիստոբուլոսի և Սալոմեի՝ 56-57 թթ. թվագրվող համատեղ դրամներ, որոնց երկու կողմերում առկա են նրանց պատկերներն ու մակագրություններ՝ «Արիստոբուլոս արքայի» և «Սալոմե թագուհու»⁴²:

Թե քանի տարի է ապրել և մինչև որ թվականն է իշխել Սալոմեն Փոքր Հայքի գահին, հայտնի չէ: Արիստոբուլոսը 72 թ. Փոքր Հայքի գահից զրկվելուց հետո ևս 20 տարի շարունակեց իշխել Քաղկիսի գահին՝ մինչև իր մահը:

* * *

Այսպիսին են այսօր առկա տեղեկությունները Փոքր Հայքի թագուհիների մասին: Ամփոփելով մեր համառոտ ուսումնասիրությունը՝ ցանկանում ենք հույս հայտնել, որ այն կնպաստի ինչպես հայոց թագուհիների, այնպես էլ հայկական կրտսեր թագավորությունների պատմության հետագա ուսումնասիրությանը: Իսկ այսօր հնարավոր է վերականգնել Փոքր Հայքի թագուհիների հետևյալ ցանկը.

Լաոդիկե – Ք.ա. 112 - մոտ 105 թթ. (Միհրդատ Եվպատորի կին),

Մոնիմե – Ք.ա. 88-71 թթ. (Միհրդատ Եվպատորի կին),

Ադոբոգիոնա Գալաթացի – Ք. ա. 64-52 թթ. (Բոգոդիատարոսի կին),

Բերենիկե Պերգամոնցի – Ք. ա. 52-47 և 44-42 (Դեյոտարոսի կին),

Աթենայիս Կոմմազենացի – Ք. ա. 30-20 թթ. (Արտավազդ Ատրպատականցու կին),

Արտաշեսյան արքայադուստր – Ք. ա. 20-8 թթ. միջակայք (Արքեդայոսի կին),

Պյութոդորիս – Ք.ա. 3 – Ք.ծ.հ. 17 թթ. (Արքեդայոսի կին),

Սալոմե – 54 - (?) (Արիստոբուլոսի կին):

Բանալի բառեր - *Փոքր Հայք, հայոց թագուհիներ, Լաոդիկե, Մոնիմե, Ադոբոգիոնա, Բերենիկե, Աթենայիս, Պյութոդորիս, Սալոմե*

АРТАК МОВСИСЯН – Царицы Малой Армении. – Второе по величине армянское царство эллинистического периода – Малая Армения – просуществовало около 400 лет (331 г. до р. Хр. – 72 г. н. э.). Изучение первоисточников позволило составить полный список известных на сегодня цариц, приведённый в статье:

Лаодике – 112 – около 105 гг. до р. Хр. (жена Митридата Евпатора);

Мониме – 88 – 71 гг. до р. Хр. (жена Митридата Евпатора);

Адобогия из Галатии – 64 – 52 гг. до р. Хр. (жена Богодиатара);

Беренике из Пергама – 52 – 47 и 44 – 42 гг. до р. Хр. (жена Дейотара);

⁴² **Wacks M.**, The Handbook of Biblical Numismatics, # 37 (<http://www.amuseum.org/book/page11.html>), տե՛ս նաև <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-coins-of-herod-rsquo-s-grandchildren>:

Афинаида из Коммагены – 30 – 20 гг. до р. Хр. (жена Артавазда Атропатенского);

Арташесидская царевна – между 20 – 8 гг. до р. Хр. (жена Архелая);

Пифадорида – 3 г. до р. Хр. – 17 г. н. э. (жена Архелая),

Саломея – 54 – (?) гг. н.э. (жена Аристоула).

Ключевые слова: *Малая Армения, царицы Армении, Лаодике, Мониме, Адобогииона, Беренике, Афинаида, Пифадорида, Саломея*

ARTAK MOVSISYAN – *Queens of Lesser Armenia (Armenia Minor)*. – The second largest Armenian kingdom of the Hellenistic period - Lesser Armenia (Armenia Minor), existed for about 400 years (331 BC - 72 AD). Based on the study of the primary sources, the article reconstructs a complete list of queens known up to date, which is as follows:

Laodice – 112-105 BC (wife of Mithridates Eupator),

Monime – 88-71 BC (wife of Mithridates Eupator),

Adobogiona of Galatia – 64-52 BC (the wife of Bogodiatar),

Berenice of Pergamon – 52-47 and 44-42 BC (wife of Deiotarus),

Athenais of Commagene – 30-20 BC (wife of Artavasdes of Atropatene),

Artashesid princess – between 20-8 BC (wife of Archelaus),

Pythodoris – 3 BC - 17 AD (wife of Archelaus),

Salome – 54 - (?) AD (wife of Aristobulus).

Key words: *Lesser Armenia (Armenia Minor), queens of Armenia, Laodice, Monime, Adobogiona, Berenice, Athenais, Pythodoris, Salome*

Ներկայացվել է՝ 10.07.2020

Գրախոսվել է՝ 10.09.2020

Ընդունվել է տպագրության՝ 18.12.2020